

Беделова Г.С.

**Еуропа мен Азия байланыстары
(Марко Поло мәліметтері негізінде XIII-XIV
ғғ.)
Монография**

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

**ӘӨЖ
КБЖ
Ж**

Пікір берушілер:

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Қожакеева Л.Т.;
Тарих ғылымдарының докторы, профессор Машимбаев С.М.;
Тарих ғылымдарының кандидаты Есіркепова Ж.

Беделова Г.С.

Еуропа мен Азия байланыстары (XIII-XIV ғғ.). Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018 – 124 б.

ISBN

Автордың ұсынып отырған монографиясы 13-14 ғғ. Еуропа мен Азия байланыстарының тарихын кешенді түрде қарастыруға арналған зерттеу еңбегі болып табылады.

**ӘӨЖ
КБЖ
Ж**

ISBN

© Беделова Г.С.

© Әл-Фараби атындағы ҚазУҰ, 2018

КІРІСПЕ

XIII ғасырдың ортасында қытайлықтар, моңғолдар, ұйғырлар, қидандар арасында христиандықтың несториандық бағытының таралуы, сонымен қатар шығыстың бір жерінде ірі христиандық мемлекеттің бар екендігіне сенім, Батыс Еуропа мен сол кезде Қытайда үстемдік еткен Моңғол империясының алғашқы танысуына алып келген басты болмаса да, негізгі фактор болды. Ал басты фактор, Еуропалықтардың моңғол жаулап алушылықтарының алдындағы қорқынышы еді.

XIII ғасырдың қырқыншы жылдарында Батыс Еуропадан Орталық Азияға моңғол хандарының ордасына миссиялар жіберіледі. Елшілер ресми түрде дипломатиялық және діни қызметтермен келгенімен, шын мәнінде барлау жұмыстарын атқару керек болды. Азия халықтарымен байланыс орнатуда үлкен ептілікті Рим Папасы Иннокентий IV және француз королі Людовик Қасиетті IX көрсетеді.

Папа Иннокентий IV және Людовик IX Шығысқа көп елшіліктер жіберді. Олар Плато Карпини мен Рубруктың миссиялары, Арагоннан шыққан францискандық Доменик, доминикандық-француз Лонжюмо, италияндық Асцелин елшіліктері. 1245 жылы оларды Рим папасы Лионнан Плато Карпинидің миссиясы шыққан уақытпен қатар жіберді, олардың міндеті-Алдыңғы Азиядағы моңғолдардың әскербасшыларымен байланысқа түсіп, «татарлардың короліне» папаның жолдамасын беру еді. Бірақ, олар тек Сирия, Ирак, Әзірбайжанға жетіп, 1247-1248 жылдары қайта оралды. Домениктің миссиясы жөнінде ешқандай хабарлар жоқ, болжамдар бойынша, ол моңғолдармен тіпті кездеспеген де болу керек, Андре де Лонжюмо Әзербайжанның басты қаласы Тебризге жеткеннен кейін, Үгедей хан 1235 жылы оны моңғол иеліктерінде барлық несториандардың басшысы етіп қойған.

Мұндай жиі-жиі елшіліктермен алмасу, әсіресе XIII ғасырдың 70-90 жылдары, Тебриз бен Султанея арасында, екінші жағынан Рим, Париж, Лондон арасында, Генуя, Венеция және басқа да италияндық қалалардың шапшаң жүрген саудасы, католиктік миссиялар, еуропалықтардың Азия жөнінде түсінігін арттырды.

Бұл елшіліктердің қатарында, Марко Поло саяхатын ерекше атауға болады. Марко Поло әрине, зерттеуші ғалым болған жоқ. Бірақ, оның бойына біткен дарыны, Құбылайдың тұсындағы биік қызметі, Еуропадан Қытайға және кері қарайғы саяхаты, ғалым миссионерлерге қарағанда, көптеген тарихи-этнографиялық мәліметтер жинауға мүмкіндік берді. XIV-XV ғасырларда Марко Поло «Кітабы» Азияның географиялық карталарын құруға негіз болды, XV-XVI ғасырлардың басында ұлы географиялық ашулар тарихында үлкен рөл атқарды. Сауда жолдамаларын, коммерциялық анықтамалар жасауға, мысалға: Азия елдерінде болған Франческо Бальдичи Пеголоттидің (XIV ғасыр) «Сауда тәжірибесі» атты жолдамасын жасауға да қолданылды.

Еңбекте фактілерге сүйеніп, XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында Юань империясы көптеген елдермен дипломатиялық қатынастар

жүргізгенін көреміз. Шетел елшілері мен саяхатшылары өздерінің жазбаларында сол кездегі империяның сыртқы істерін тиянақты суреттеді, ал бұл біздің зерттеулер үшін өте маңызды.

Зерттеудің пәні Батыс пен Шығыстың өзара дипломатиялық, діни байланыстарының жүзеге асуын қарастыру, сонымен қатар сауда байланыстарының, ықпалдастықтың тарихи тамырларын анықтау болып табылады.

Зерттеу жұмысын жазудағы алға қойған басты мақсатымыз Марко Полоның мәліметтері және басқа да көптеген деректер арқылы тарихи дамудағы халықтар арасындағы өзара діни, дипломатиялық, сауда байланыстарының маңызын көрсету болып отыр. Сонымен қатар тағы бір мәселе, еуропалықтардың Азия елдеріне ұйымдастырған саяхаттары Батысқа қандай нәтиже бергенін ашып көрсету. Осы мақсаттарды орындау үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- Батыс елдері мен Юань империясы жүргізген діни, дипломатиялық байланыстарын қарастыру;
- Еуропа мен Юань империясы арасындағы сауда байланысын қарастыру;
- Үндістанның саяси жағдайына әртүрлі деректерді пайдалана отырып сипаттама беру;
- Деректер арқылы XIII-XIV ғасырлардағы Үндістанның әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеу;
- Үндістан мен Батыс елдері арасындағы сауда байланыстарын қарастыру.

Тақырыптың ғылыми зерттелу деңгейіне келсек, жалпы, XIII ғасырдағы халықтар арасындағы байланыстар тарихшылардың назарын аударды. Азия тарихы жөнінде, ең алғашқы көлемді зерттеу еңбектерін Майя М., Д`Оссон, және тағы басқалары жазып бастаған. Олардың зерттеулері тек саяси тарихты қамтып қана қоймаған [1-3]. XIX ғасырдың басында Франция, Англия, Германияда алғашқы шығыстану ғылыми қоғамдары пайда бола бастайды, осыған байланысты Д`Оссонның шығармалары қызығушылық тудырады. Өмірінің біраз бөлігін Еуропаның бірсыпыра қалаларында, соның ішінде Парижде елші болып өткізген швед дипломаты Абрахам Константин Мураджа Д`Оссон (1779-1851) кең профильді тарихшы-шығыстанушы. Швецияның Ғылым Академиясының және басқа да ғылыми қоғамдардың толық мүшесі Д`Оссон, 1824 жылы Парижде француз тілінде «Шыңғыс ханнан бастап Тимурбекке немесе Тамерланға дейінгі монғолдардың тарихы» атты еңбекті шығарады. Еңбегінде өзінің назарын көбінесе саяси оқиғаларға бөлген. Сонымен қатар біз алып отырған кезең бойынша тағы бірқатар Батыс Еуропа тарихшыларын атап кетуге болады: Синор Д., Шварц Г., Оппенгейм Л., Паркер Е., Юл В., Хеннинг Р., Харт Г. [4-10]. XIII ғасыр, соның ішінде Батыстың халықаралық қатынастары басқа да ғалымдардың назарында болған. Мәселен ағартушылық кезеңінде неміс ойшылы Гердер И.Г. Еуропа мен Азияның жағдайына тоқтала отырып, өкінішке орай еуроцентристік тұрғыдан әлем тарихына қараған [11]. Бұл көзқарас кейінгі неміс тарихнамасына да өз әсерін тигізеді. Мәселен 1976 жылы шыққан еңбекте Тёпфер Б. мен Енгель Е. XII-XIV

ғасырлардағы Германия мен Батыстың басқа шет елдермен байланыстарын қарастыра отырып, тек қана крест жорықтарына жалпылама тоқталған [12]. Шетелдік бұл ғалымдардың пікірін зерттеу жұмысымызда пайдаланғанымызбен, олардың пікірлерінің объективтік шындыққа сәйкес келмейтін жақтарын да ескердік. Бұл зерттеулердің барлығы дерлік Шығыс пен Батыс қатынастарының белгілі бір кезеңдеріне немесе арнаулы мәселелеріне талдау, шолу жасаумен шектеледі. Сонымен қатар, біз алып отырған дәуірде саяхатшы, дін таратушы монах, барлаушы болған Пано Карпинидің еңбегі көптеген тілдерге аударылған. Бұл аты әйгілі монахтың еңбегіне комментарий жазып, зерттеу еңбектерін шығарған бірқатар авторлар бар. Жалпы француз тіліне Пано Карпини еңбегі ең алғашқы рет XVII ғасырда, Пьер Бержеронның «Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siecles» (Paris, 1634, екі рет жарық көрген 1723 және 1735 жылдары) атты еңбегінде аударылып, жарық көрген. Ал ағылшын тіліне аударманы XVI ғасырда «Principal Navigations» (1598ж.) саяхаттар жинағының авторы Хэклеит және «His Pilgrims» (1625ж.) еңбегінің авторы Перкис жасаған. Орыс тарихнамасына келетін болсақ, ең алғашқы аударманы француз тілінен Алексей Малиновский жасап, аударманың астына тек өзінің инициалдарын ғана қалдырған (алғашқы аудармасы 1795 жылы, екіншісі 1800 жылы шыққан).

Бір ширек ғасырдан кейін орыс тіліне аударманы Языков Д.И. жасаған «Татарларға саяхаты жинағының» бірінші томына кірген [13].

Языков Д.И. бұл еңбектің тек бірінші томын ғана шығарған, оған Пано Карпини мен Асцелиннің шығармаларын кіргізген. Ол бастаған еңбегінің мақсаты мен маңызын түсіне отырып, жұмысының алғашқы сөзінде былай дейді: «Моңғолдарға саяхат біздің отандық тарихымызға қажет» [13, с.9].

Латын тілінен ең жақсы аударманы Малеин А.И. береді. Бұл жоғарғы деңгейдегі латинист жасаған аударма қазіргі кезге дейін маңызын жоймаған. Осы арада ортағасырлық Шығысқа саяхаттың классикалық суреттемелерінің аудармашысы жөнінде қысқаша мәлімет беріп кету қызықты деп ойлаймыз.

Александр Иустинович Малеин (1869-1938) ірі ғалым, латинист және ортағасырлық латын әдебиетінің маманы болған. Петербургтегі тарих-филологиялық институтын бітіріп, 30 жыл бойына сол жерде қызмет еткен. Оның магистрлық диссертациясы римдік ақын Марциалға, ал докторлық диссертациясы-ортағасырлық ағылшын эпископы Альдгельмнің шығармасына арналған еді. Жоғарыда айтып кеткен қызметімен бірге Малеин А.И. Санкт-Петербург университетінде дәрістер оқып, ғылым Академиясының Библиологиялық қоғамында қызу жұмыстар атқарған. Бергін келе Малеин А.И. Кеңес Одағына кіретін халықтардың тарихын зерттеп, Ресей арқылы жүрген шетел саяхатшыларының шығармаларына аударма жасап, пікір жазған. Солардың қатарына қазіргі кезге дейін бірнеше рет жаңартып шығарылып жүрген Пано Карпинидің «Моңғолдар тарихы» және Рубруктың «Шығыс елдеріне саяхаты» жатады [14]. Сонымен бірге Шервуд М. жасаған «Қытайға барған жолдар» туралы кітабының аудармасы бар [15]. Пано Карпинидің

саяхаты тек мамандардың қызығушылығын тудырып қойған жоқ, оған көркем басылымдар мен мақалалар да арналды.

Еуропалық саяхатшылардың материалдарына маңызды ескертулер Бартольд В.В., Пелльо П., Владимирцов Б.Я. еңбектерінде бар [16-18]. Плано Карпини мен Рубруктың мәліметтері, Ежелгі Русь, Хорезм, Дешті-Қыпшақ және осы саяхатшылар өткен басқа да жерлерді зерттеумен айналысқан тарихшылардың еңбектерінде кездеседі: Якубовский А.Ю., Толстов С.П., Артамонов М.Н., Насонов А.Н., Киселев С.В.[19-23]. Сонымен қатар Вернадский Г.В., Шмидт Я.И., Ковалевский М.М., Бичурин И.Я., Васильев В.П., Позднеева А.М., Майский И.М., Мясников В.С. [24-31].

Зерттеу жұмысында кейбір мәселелер бойынша жауапты, орта ғасырлардағы қытайлық жүйеде сыртқы байланыстар бойынша мамандарынан Бокщанин А.А., Фишман О., Чигринский М.Ф., және т.б. алуға болады [32-34]. Сонымен қатар, авторы Малявин В.В. «Саяхаттар кітабын» айта кетуге болады. Бұл еңбекте зерттеу жұмысымызға текелей қатысты деректер жинақталған. Ол, «Әлемнің әркелкілігі жөнінде кітапты» (Книга о разнообразии мира) көрсете отырып, Марко Поло «Ертегідей бай елдің феерикалық келбетін суреттейді, ал бұл өз алдына әркелкілігі мен кереметтілігі арқылы бүткіл әлемді бағалауға және қадірлеуге үйретеді» –дейді [35,с.12]. Деректерді сараптаумен қатар, автор Шығыс пен Батыстың танысуындағы тарихи процестер жөнінде айтып кетеді. Сонымен қатар зерттеген тұлғаларының биографиясына да көп көңіл бөлген. Автор соңында мынандай қорытындыға келеді: «Қытай жөнінде еуропалықтардың айтқандары бекер болған жоқ, бірақ Еуропа мен Қытай арасында ашық диалог орнаған жоқ» [35,с.215].

Келесі еңбектердің біреуі Дубровскаяның Д.В. «Иезуиттердің Қытайға миссиясы» туралы кітабы. Бұл жұмыста императорлар ауласына еуропалық ықпалдың тарихы зерттеледі [36].

Жекеленген зерттеулерге келсек, Кычанов Е.И. «Основы средневекового Китайского права» еңбегін атап кетуге болады [37].

Мункуев Н.Ц «Китайский источник о первых монгольских ханах», Кучеран С. «Проблема приемственности Китайской культурной традиции при династии Юань» еңбектері үлкен маңызға ие [38-39]. Шығыс пен Батыстың ортағасырлар кезеңіндегі байланыстары әйгілі Кеңес тарихшысы Конрад Н.И. шығармаларында орын алды. Еуропа мен Азияның ортағасырлардағы байланыстарына тоқтала отырып, автор көп жағдайларда мәдени мәселелерге тоқталған [40].

Кадырбаев А.Ш. «Сэму в Юаньской империи», Ивановский А.О. «Юньнанские инородцы в период династии Юань, Мин и Дай цин» атты жекелеген еңбектерінен мағлұматтар аламыз [41-42].

Тақырыпқа қатысты жалпыламалы еңбектер қатарына «Татаро-монғолы в Азии и Европе» мақалалар жинағы, Итс Р.Ф. пен Смолин Г.Я. «Очерки истории Китая с древнейших времен до середины XVII века» [43-44].

Сонымен бірге соңғы кездегі Ресей авторларының еңбектерінде пайдаландық. Оның ішінде XIII ғасырдағы монғол империясындағы ішкі, сыртқы қарым-қатынастар талқыланады [45-48].

Тарихнамалық және деректанулық еңбектер де үлкен қызығушылық тудырады: Златкин И.Я., Шастина Н.П., Магидович И.П., Пашуто В.Т., Черепин Л.В. [49-53].

Моғол мемлекетіне дейінгі Үндістандағы ортағасырлық мемлекеттердің тарихы, соның ішінде Дели сұлтанаты тарихи ғылымда арнайы түрде зерттелмеген.

Үндістан тарихының ежелгі кезеңіне арналған, әсіресе оның әлеуметтік экономикалық қатынастары мәселесі жайында жазылған кеңестік тарихшылардың бірқатар еңбектері бар. Алайда тарих ғылымында соңғы жылдардағы методологиялық өзгерістерге байланысты, біз әлем елдерінің тарихын тек маркстік-формациялық тұрғыдан ғана зерттеуден бас тартып, тарихты кешенді зерттеу әдісін мойындап отырған жағдайда Кеңес тарихшыларының еңбектері, тарих ғылымының бүгінгі күнгі талаптарына жауап бере алмайды.

Үнді қоғамының біз қарастырып отырған дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық дамуы мәселелеріне арналған Алаев Л.Б., Антонова К.А., Медведев Е.М. еңбектері жатады. Бұл еңбектер жалпы, классикалық орта ғасырлардағы Үндістандағы село қауымы қолөнердің дамуы және Үнді феодализмінің ерекшеліктерін талдауға арналған [54-56].

Ал енді тікелей Дели сұлтанатының тарихын зерттеген бірден-бір Ресей тарихшысы Ашрафян К.З. болып табылады. Зерттеушінің бұл тақырыпқа арналған бірқатар еңбектері бар. Соның ішінде, әсіресе 1960 жылы жарық көрген: «Делийский сұлтанат: К истории экономического строя и общественных отношений (XIII-XIV вв.)» атты еңбегінде ол Дели сұлтанатының қоғамдық дамуына жан-жақты талдау жасап, оның басқа да мұсылман мемлекеттеріндегідей бағытта дамығандығын және сонымен қатар, өзіне тән ерекшеліктерінің болғандығын да көрсетеді [57].

Сондай-ақ Дели сұлтанатының дін, мәдениет мәселелерін қарастыруда біз: Бертельстің А.Е., Заходердің Б.И. зерттеулерімен таныстық [58-59]. Алайда бұл еңбектердің бәрі кеңестік дәуірде жазылғандықтан, Үнді қоғамы бір жақты талданғандығын айта кетуімізге тура келеді. Өкінішке орай Дели сұлтанатының тарихына арналған жаңа көзқараспен, өркениеттілік тұрғысынан жазылған еңбектер әлі де жоқ.

Қазақстан ғылымына тоқталатын болсақ, біз бұл салада ғалымдардың әлем тарихы бағытындағы ізденістерін айтып кеткеніміз жөн. Жалпы тарих ғылымы алдында тұрған міндеттер мен ашылған зор мүмкіндіктер туралы және Кеңестік кезеңдегі шектеулі жағдайларды айта келіп «Ондай көлемді зерттеуге мүмкіндік беретін жалпы тарих ғылымы дейтін болсақ,-деп жазады Ирмуханов Б.-жалпы тарих Қазақстанда қандай да бір белгілі дамуға ие болмады» [60,с.10]. Қазақстанда қоғамдық ғылымдардың маңызды міндет ретінде қазақстандық ғылымды қалыпты оқшаулану жағдайынан әлемдік кеңістікке шығару деп атап

көрсетіледі. Ал Жұмағұлов Қ.Т. айтуынша, «тарих ғылымындағы идеологиясыздандыру және бейсаясаттандыру жағдайлары, интеграциялық үрдістердің ғасырында маңызды теориялық және методологиялық мәселелерді жүйелеудің жаңа жолдарын іздестіруге талпыныстар жасау керек. Өйткені жалпы тарих мектептерде, гимназияларда, колледждер мен жоғарғы оқу орындарында оқытылады» [61,с.120]. Жұмыста біз республикамыздың жалпы тарих саласына қатысты мамандардың (Алдабек Н.Ә., Ибрашев Ж.У., Байзақова Қ.Е., Ауған М.А., Хафизова К.Ш. еңбектерін методологиялық, теориялық тұрғыдан пайдаландық [62-66].

Сонымен, тарихнамалық шолуда қорыта айтқанда, бұл зерттеу объектісі бойынша бірқатар еңбектер ағылшын, неміс, орыс, тағыда басқа тілдерде жарық көрді, бірақ олардың барлығына тән сипаты – әрқайсысы жеке немесе ұсақ сұрақтарға арналып, яки бір мәселенің «шектеулі» кезеңдері мен «шектеулі» аспектілеріне, болмаса елдердің арасындағы мемлекетаралық қатынастарының жалпы мәселелерін қарастырды. Сонымен қатар, отандық ғылымда XIII ғасырдағы Еуропа мен Азия байланыстарына, Марко Полоның «Кітабына» теориялық жүйелі талдау жасалмады, объективтік тұрғыдан кешенді түрде зерттеліп, кең сараптама жүргізілмеді.

Зерттеу жұмысын жазу барысында, түрлі деректер, соның ішінде, әсіресе жазба деректер кеңінен қолданылды. Ең басты дерек көзі ретінде Марко Полоның мәліметтерін алдық [67].

Марко Полоның «Кітабы» ортағасырдағы құнды шығармалардың бірі. Ол әлемдік әдебиеттердің «алтын қорына» кірген, көптеген еуропалық және басқа да тілдерге аударылған. Бірақ еңбектің қазақ тілінде толық аудармасы жоқ. «Кітаптың» алғашқы жазылымынан (1298) біраз жыл өтсе де, ол тек тарих, этнография, география, филология мамандарының ғана емес кең көлемде оқырман қауымның да қызығушылығын тудырады.

Марко Поло өзінің саяхаты кезінде Моңғол ханының ауласында он жеті жылға жуық қызмет етеді. Сол уақыт ішінде монғол дәстүрін, тілін үйренеді. Төрт әліппе үйренген - араб, сирия, ұйғыр және төртбұрыш монғол жазбалары. Сол кездегі монғол ханы Құбылайдың сеніміне кіріп, ол ханның қызметшісі ретінде Қытайды оңды-солды аралап, Үндістанға және Үндіқытай елдеріне елші болып жіберіледі.

Мемлекетте үлкен қызметтерге ие болып, Марко Поло империяның ішіндегі саяси, жағдайға ғана араласып қоймай, құпия істер жөнінде де білді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ғылымда Марко Поло «Кітабының» үш нұсқасы ғана қабылданды, ерте француздық XIII ғасырдың аяғы Рустичано тексті, жөнделіп шығарылған француздық XIV ғасырдың басы Тьебо де Сепой (Потье басып шығарған) және италияндық XVI ғасырдағы Рамузио. Ескі француз тілінде Рустичано жазған Марко Поло «Кітабының» қолжазбасы Париж Ұлттық кітапханасында сақталады. Ол ең алғаш рет 1824 жылы Париж географиялық қоғамымен жарыққа шыққан. Бұл француз тіліндегі текст Италиядан тыс жерлерде және оның ішінде де бірнеше қолдан өткен болу керек. XIV ғасырдың соңғы ширегінде ортағасырлық саяхаттар мен

географиялық білімнің көптеген құнды көшірмесін жасаған, Сан-Бертен монастырінің аббаты Ипрдан шыққан Жан немесе Жан Лонга, Марко Полоның Шығысқа саяхаты жөнінде айтқан. «Мессер Марко» туралы мәліметтер бере отырып ол былай дейді: «Осыдан кейін ол француз тілінде, барлық істер жөнінде кітап жазған, бұл керемет заттар туралы кітап, басқалармен бірге бізде бар» [68,с.91].

Сонымен қатар бұл француз тіліндегі басылым Минаев И.П аударған, Бартольд В.В. редакциясындағы «Кітаптың» орыс тіліндегі аудармасының негізінде жатыр.

Бартольд В.В. ойынша аудармашы Рустичано нұсқасына дұрыс тоқталған. Ал редактордың өзі қосымша Марко Поло «Кітабының» атақты пікір жазушысы Генри Юлға жүгінеді.

«Юл былай деп дәлелдейді,-деп жазады Бартольд редакциялық алғысөзінде,-бұл XIV ғасырдың жазбасынан, Генуяда жазылған Марко Полоның әңгімелерінің нақты көрінісін алуға мүмкіндігіміз бар, бұған дәлел әңгімелеушінің өз сөздерімен жазылған және қайта қаралуға түспеген, жасанды емес, ерікті буынның өзі дәлел бола алады (көлемділіктің, қайталаудың, бір заттан екінші затқа бірден өтудің, ұмытылған әңгімелерді қосу үшін, қайта бастапқыға оралудың жоқ болуы және тағы басқа).

Бұл тізімнің француз тілі өте нашар, италиян және кейбір шығыс тілдерінің қоспасы бар; естумен жазылған адамдардың аттары әртүрлі болып келеді» [69,с.7].

Бартольдтың айтуынша бұл тексті Чартон қазіргі француз тілінде басып шығарған (Charton Ed., Voyageurs anciens et modernes, t. II. Paris 1863); ал осы текстің италиян тілінде аудармасын Лазари басып шығарған (Lasari V., Viaggi di Marco Polo, Venezia 1847) [70-71].

Марко Поло саяхатының суреттемесі, әрине оның замандастарының қызығушылығын да тудырды және италиян, француз тілдерінде жарық көргеннен кейін бірден-ақ аударылды. Бұл италиян тіліндегі аударма «Crusca» деген атпен, XIV ғасырдың басына жатады және қазіргі уақытта ол Флоренциядағы Мальябекьяндық кітапханада сақталған. Бірақ, бұл аударма Юлдың айтуынша, біршама құртылған, осы уақытқа сонымен қатар, латын тіліндегі аударма да жатады. Оны Болониядан шыққан монах Франциско Пинино қысқаша аударған. Француз тіліндегі қолжазба, сол кезеңдерде неміс тілінде де жарық көрді, 1477 жылы Нюрнбергте басылып шықты. Уақыт өте венециан, испан, чех, каталон, арагон, және басқа да тілдерде аудармалар пайда болды. Пікір жазушылардың айтуынша Марко Поло саяхатының үш нұсқасы жеке мағынаға ие: Рустичано тексті, Потье тексті және Рамузио тексті. Алғашқы екеуі ашылғанға дейін, Рамузионың нұсқасы ең жақсысы болып саналған, оған өзінің назарын, тарихи географиялық қосуларымен Марко Поло саяхатының ең бірінші басылымын шығарушы Марсден Н. аударған. Марко Поло «Кітабына» пікір жазушы Нейман Н.Ф. Рамузионың нұсқасын өзінің басылымдарының негізіне алған [72]. Оның ойынша бұл нұсқадағы ерекшеліктер, 1298 жылдардан кейін саяхатшының жасаған түзетулері мен

қосулары. Ал, Мэррей және Лазари сияқты пікір білдірушілер Рамузионың текстін толық жоққа шығарып, XIII ғасырдың көшірмесі деген. Қазіргі кезде Поло кітабының 119 нұсқасы табылған (әр түрлі үзінділерді санамағанда).

Марко кітабы жарық көргеннен кейін көп ұзамай флоренцияның тарихшысы Джовани Виллани (шамамен 1275-1348) сілтеме жасайды. «Татарларды» суреттей отырып Веллани былай деп жазады: «Ал кім олардың істері жөнінде тиянақты білгісі келсе, папа Климент V қолдауымен жазылған Армениядағы Колкостың билеушісі Айтон Хайтон кітабын қарасын, сонымен қатар мессер Марко Поло жазған, «Мильоне» деген атпен белгілі кітапты қарауға болады: ол, олардың құдыреті мен билігі жөнінде көп айтады, өйткені олардың арасында көп уақыт өмір сүрген. Енді біз татарларды қойып, өзіміздің мәселелемізге көңіл бөлейік-флоренция істеріне» [68,с.94]. Батыста Кітап басылуды ойлап шығарудан бұрын Марко Поло мәліметтері, оқушыларды қызықтырған, оған Марко кітабының фрагменттері, XV ғасырда бірқатар елдерде табылуы дәлел бола алады.

1814 жылы герцог Девонширский, Уотерфорд графтығында, өзінің ирландық Лисмор замогын жөндеуге бұйрық береді. Оның ішінде жұмысшылар, кірпіштен қаланған есікті табады. Есікті ашып, арғы жағынан, ішінде көне епископтық посох және қандай да бір қолжазба сақталған-жәшікті тауып алады. Бұл, қазіргі атақты, өзінің табылған жеріне байланысты «Лисморлық кітап» деген атпен белгілі дүние, бұл кітап 1839 жылға дейін зерттелмеген. Оны ирландық зерттеуші Юджин О Карри қарап шыққаннан кейін, әр түрлі аңыздар мен Ұлы Карл жөніндегі әңгімелердің ішінде, Марко Поло кітабынан үзінділердің бар екендігі анықталды, барлығы он беттен астам, ол гэль тілінде жазылған. Полоның кітабы, шамамен 1460 жылы, Фингин Мак-Карти Ригаға, лорд Кэрбериға және оның әйелі Кетрин, қызы Томасаға, Десмондтың сегізінші графына арналып аударылған болу керек.

Марко Поло «Кітабының» орыс тіліндегі аудармаларына келетін болсақ, ең алғашқысын Шемякин А.Н. аударған, 1861-1862 жылдар аралығында Мәскеу университетінде басылып, бір жылдан кейін, «XIII ғасырдағы венециандық саяхатшы Марко Поло» деген атпен жарыққа шыққан. Неміс тілінен аударма. М.,1863 [73].

Екінші орыс тіліндегі аударма Петербургтық журналда №1-4 басылып шыққан (бұл басылымда тіпті сілтеме де болмаған). Кейін бұл аударма жеке басылып болып, «Миллионер» деп аталған 3 бөлім Спб., 1877 [74]. Бартольд В.В. ойынша бұл басылымның ғылыми дәрежесі өте төмен. Сонымен қатар бұл мәселеге байланысты тағы да бірқатар көлемді еңбектер бар [75-79].

Ең алғашқы ғылыми аударма профессор Иван Павлович Минаевпен жасалған. Иван Павлович Минаев, шығыстанушы, ірі медиевист-индолог, ортағасырлық Орта Азия мен Үндістанның тарихын жазған, сонымен қатар Афанаси Никитиннің «Хожения за три моря» [80] атты кітабына пікір жазған адам.

«Марко Полоның саяхаты» атты кітаптың аудармасымен Минаев И.П. өмірінің соңғы жылдарында жұмыс істейді. Бұл аударманың негізіне, 1298

жылы Генуяда қамауда отырып жазған Рустичаноның жазбалары жатты. Аударманы ол толық бітірген. Алғашқы қолжазбасының көшірмесі де басылып шығуға дайындалып бітуге аз қалған. Бірақ, И.П. Минаевтың дүниеден кетуінің себебінен (1890 ж) бұл жұмыс тоқтап қалады.

Он жылдан аса Минаев И.П. қолжазбасы қозғалыссыз жатқан. Уақыт өте оны, орыс географиялық қоғамының кеңесі қолға алып, басып шығаруды ұйғарады. Аудармасын редакциялау географиялық қоғамның мүшесі Бартольдқа В.В. тапсырылады. Ол Минаев И.П. аудармасын жоғары бағалап: «Алғашқы нұсқадағы Рустичано қарапайымдылығы сақталып, аударма шеберлікпен берілген, оны оқырмандардың өздері де көреді»-дейді.

«Кітаптың» ең алғашқы кеңестік басылымы осы аудармамен, К.И. Кунин редакциялауымен шықты: Марко Поло. Саяхат. Л., 1940.

Кітаптың алғысөзінде К.И. Кунин, И.П. Минаев аудармасы жөнінде былай дейді: «Оның кемшілігі, аудармада ескі тілдің стилизациясына қарай ертегідей сөз ұйқастары мен ескі терминологияны қолдануында, ал ол дерекке сәйкес келмейді. Сондықтан Марко Полодағы корольдар, ханзадалар, барондар, рыцарлар дегендердің орнында, аудармашыда патшалар, вельможалар, княздер, тіпті баярлар деген сөздер орын алады. Мұның бәрі бізбен жөнделді. Дерекпен тианақты салыстыру арқылы, аудармашы елемеген жақтарға түзетулер жасалды» [81,с.28].

Марко Поло әрине, зерттеуші ғалым болған жоқ. Бірақ, оның бойына біткен дарыны, Құбылайдың тұсындағы биік қызметі, Еуропадан Қытайға және кері қарайғы саяхаты, ғалым миссионерлерге қарағанда, көптеген тарихи-этнографиялық мәліметтер жинауға мүмкіндік берді. XIV-XV ғасырларда Марко Поло "Кітабы" Азияның жағрафиялық карталарын құруға негіз болады, XV-XVI ғасырлардың басында ұлы географиялық ашулар тарихында үлкен рөл атқарды. Сауда жолдамаларын, коммерциялық анықтамалар жасауға, мысалға: Азия елдерінде болған Франческо Бальдичи Пеголоттидің (XIV ғасыр) "Практика торговли" атты жолдамасын жасауға да қолданылды [82 с.14].

Келесі ғылыми маңыздылығы жоғары деректердің бірі Джовани дель Пано Карпинидің «Моңғол тарихы» [83]. Ол францискандық орденнің іскері, сол орденнің негізін қалаған Франциск Ассизскийдің (1181-1226) жақын досы, өнерлі дипломат және дін таратушы болған. Испанияда, Германияда және Ватиканда жоғарғы шіркеу қызметтерін атқарған. Туған жері (1185-1252) Италиядағы Маджигоне қалашығы. Ол 1245 жылы 16 сәуірде Лион қаласынан Монғолияға аттанған кезде 60 жаста болады, екі жылдық миссиясынан кейін (1247ж. 18 қараша) Лионға қайта оралып, папа Иннокентий IV-ке «*Libellus Historicus*» («Тарихи шығарма») атты саяхатының есебін тапсырады. Пано Карпини жөнінде замандасы былай дейді - «Ол ақылды, сауатты, шешен және әртүрлі істерге бейім адам болатын; татарларда және басқа елдерде көргенін қалың кітапқа жазған. Оны біреулер әртүрлі сұрақтармен шаршатқан кезде, осы кітапты оқып беретін» [83,с.8]. Сонымен, Пано Карпини Еуропаның Шығысты тануына жол ашады және Монғолия мен Қытайдан тыс жерде бірінші болып монғолдар тарихын жазған. Өзінің «Тарихында» ол монғолдардың дінін,

дәстүрін, әскери және сауда ісін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын жазып кетеді. Сонымен қатар Қытай жөнінде де көптеген мәліметтер береді. Плано Карпинидің шығармасы бізге дейін бірнеше редакцияда жеткен. XIII ғасырдың өзінде-ақ, сол кезеңнің сауатты адамдарының қызығушылығын тудырып, бірнеше рет көшірілген. Бірақ бұған қарамастан бізге дейін оның тек бес нұсқасы ғана жеткен. Ең жақсыларының біреуі XIII ғасырдың аяғында немесе XIV ғасырдың басында жазылған Лейдендік нұсқа. XIX ғасырдың аяғында Кэмбридж университетінің кітапханасында, бұдан да ертерек жазылған нұсқа табылған. Плано Карпини еңбегінің тағы екі нұсқасы Париждің Ұлттық кітапханасында, ал соңғысы Британдық музейде сақталған. Сонымен қатар тағы бір қызығы, Иркутсктегі Жданов А.А. атындағы мемлекеттік университеттің ғылыми кітапханасында бір еңбектің үзіндісі табылған. Бұл готикалық жазумен жазылған үзінді зерттелгеннен кейін, XIII ғасырда Бовэден шыққан атақты ғалым Винцентамен редакцияланған Плано Карпини шығармасының IX тарауының VII, VIII бөлімдері екені белгілі болған. Плано Карпинидің кітабы көптеген тілдерге аударылған. Тағы бір дерек көзі ретінде біз зерттеу жұмысымызда Гильом де Рубруктың «Шығыс елдеріне саяхаты» атты еңбегін пайдаландық [83]. Бұл өз кезегінде өте маңызды дерек болып табылады. Плано Карпиниге қарағанда сауаттырақ болған Рубрук, өзінің саяхатына да жасырақ дайындалған, сондықтан оның қалдырған мәліметтері құндылығы жағынан тек Марко Поло шығармасына ғана орын береді деседе болады. Рубрук жөнінде биографиялық мәліметтер өте аз, оны тек өзінің шығармаларынан ғана алуға болады. Тіпті аты-жөні әр жерде әр түрлі жазылған. Ұзақ уақытқа дейін аты тарихи әдебиетте, латынша Рубруквис деп аталған, бірақ толық аты Виллем немесе Гильом Рубрук. Ол көптеген жылдар бойына Франция королінің қызметінде болған. Туған жылы шамамен 1215 және 1220 жылдар аралығы, ал қайтыс болған кезі болжаммен 1270 жыл. Саяхатын 40 жасқа таман бастаған. Бұл ұзақ жолының алдында, ол бірнеше жылды Таяу Шығыста өткізген болу керек. Моңғолияға елшілігін Акка (Палестинадағы қала) қаласынан, яғни саяхатын дәл осы жерден бастайды. 1253 жылдың аяғында Рубрук Монғолияда болады. Қарақорымға жетерден бұрын, ол хан тұрағымен үш айға жуық көшіп-қонып жүреді де, тек сәуірде ғана Монғолияның астанасына жетеді. Рубрук басқа еуропалықтарға қарағанда алғаш рет Қарақорымды тиянақты суреттеген. Ол жерде Рубрук екі айға жуық болып, 1254 жылы маусымда Еуропаға қайтады. Отанына оралып бір жыл өткеннен кейін, өзінің шығармасын аяқтайды. Әрине бұл еуропалықтар, XIII ғасырдың соңғы ширегі мен XIV ғасырдың басында Азияға жол ашуда жалғыз болған жоқ. Бұл кезеңде Еуропа мен Азия арасында дипломатиялық және сауда байланыстар тез қарқынмен жүріп жатты. Венециандық, генуэздық, флорентиялық, пизалық және басқа да итальяндық саудагерлермен бірге Шығысқа қарай католиктік миссионерлер еніп жатты. Солардың ішінде сол кезде үстемдік еткен Монғол империясымен, Қытаймен, Үндістанмен, Оңтүстік-Шығыс Азиямен, Индонезиямен танысуда ізін қалдырған римдік католик шіркеуінің іскерлері Джовани Монтекорвино (1247-1328), Порденонеден шыққан Одорик (1286-1331) және Джовани

Мариньоли (шамамен 1290 және 1295 жылдар аралығында туылып 1358 немесе 1359 жылдары қайтыс болған).

Джовани Монтекорвиноның саяхаты 1291-1294 жылдарға келеді. Ол Қытайдың астанасы Ханбалықта 40 жылға жуық өмір сүреді. Өзінің Қытайдағы өмірін папа Николай IV (1288-1292) елшісі ретінде бастап, 1307 жылы папа Климент V-ің (1307-1314) бұйрығымен «Ханбалықтың архиепископы және бүткіл Шығыстың патриархы» деген жоғарғы қызметке көтеріледі. Монтекорвино және оның көмекшілері Еуропадағы католиктік шіркеу қызметкерлерімен хат алмасып отырған. Саяхатшылардың шығармаларын, атап айтқанда латын тілінен аударған Свет Я.М. «По следам путешественников и мореплавателей Востока» және Шервуд Я. «Былые пути в Китай: Плано Карпини, Рубруквис, Марко Поло, Одорик» атты еңбектерден таба аламыз [84-85]. Аталған деректер біздің тақырыбымызға тікелей қатысты болғандықтан, сол дәуірдің тыныс тіршілігін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, Батыс пен Шығыс елдері арасындағы дипломатиялық, сауда байланыстарын, осы салаларда болған өзгерістер мен ерекшеліктерді түсінуге мүмкіндік береді.

Жұмыста сонымен бірге Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағы»[86], Ибн-Баттута еңбегі [87], Дели сұлтанатының тарихы жөнінде Абу Рейхан Бирунидің «Таңдамалы шығармалары» және т.б. деректер қолданыс тапты [88-90].

Зерттеу жұмысымызда эпиграфикалық ескерткіштердің деректерін, соңғы кездердегі археологиялық зерттеулердің материалдарын пайдаландық. Эпиграфикалық деректерді, негізінен «Эпиграфика Востока» басылымының әр түрлі сандарынан алсақ, ал археологиялық қазба материалдарды отандық және шетел археологтарының зерттеулерінен алынды [91-92].

Зерттеудің методологиялық және теориялық негізі. Соңғы жылдары Қазақстан тарихнамасында тарихты зерттеуде бұрынғы дәстүрлік әдістермен бірге инновациялық тәсілдерді де, соның ішінде өркениеттілік әдіс қолданылуда. Біз өз зерттеу жұмысымызда дәстүрлі және инновациялық әдістердің озық жақтарын біріктіре отырып кешенді зерттеу әдісін қолдандық. Сонымен бірге дін және халықтар арасында дипломатиялық, сауда байланыстары сияқты күрделі мәселелерді шешуде нақты тарихи талдау негізінде жинақтау, қорыту, логикалық зерттеу әдістері қолданылды. Жұмыс барысында жалпы ғылыми әдістер – талдау мен синтез, индукция және дедукция, суреттеу және түсіндіру сияқты әдістер де қолданыс тапты.

Жұмысты жазуға Батыс пен Шығыстың өзара ықпалдастығы, еуразияшылдықтың тарихи тамырлары жөнінде соңғы жылдары жаңаша тұрғыдан оқып зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүрген қазақстандық тарихшы Жұмағұлов Қ.Т. еңбектері бағыт-бағдар беретін әдістемелік-теориялық негіз ретінде қолданылды [93-95].

Зерттеуді болашақта Шығыс елдерінің ортағасырлар тарихын оқытқанда, сондай-ақ әлем халықтарының сауда, дипломатиялық байланыстары мәселесі бойынша арнайы курстарда пайдалануға болады. Зерттеу жұмысының тәжірибелік маңызы еңбектегі теориялық пікірлер мен ой

тұжырымдамаларының осы бағыттағы бұдан кейінгі зерттеу жұмыстарына пайдалануға болатындығында. Зерттеу жұмысының мазмұнын, ғылыми тұрғыдан дәлелденген тұжырымдарын білім беру процесінде, «Ортағасырлар тарихы», «Азия және Африка елдерінің ортағасырлар тарихы», «Деректану және тарихнама» саласы бойынша арнаулы дәрістер мен семинар сабақтарын жүргізуде қолдануға болады.

Зерттеуде тың ғылыми ізденістер жүзеге асырылды. Атап айтар болсақ:

1) XIII ғасырда өзінің дипломатиялық істерінде қытайлар, юаньдықтар елшілерінің қолына пайцзы мен ерекше мөр ұстатып, басқа елдердің елшілерін қабылдап, бөтен елдерде саяси және әскери барлау жұмыстарын және әртүрлі келісімдер жасап, оның бәрін сол кезеңнің халықаралық қатынастар ережелеріне сәйкес атқарды. Оларда дипломатияның тәртібі, тәсілдері және дәстүрлері жүзеге асты. Осылай Еуропа мен Қытай арасындағы дипломатиялық, діни байланыстар ХҮ ғасырдан орнай бастады деген ертеректегі кеңес зерттеушілерінің тұрақтанып қалған концепциясына қайшы, бұл байланыстар XIII ғасырдан бастап-ақ орнады деген тұжырым жасалған.

2) Еуропа мен Юань империясы арасындағы сауда байланыстары мен ықпал-әсерлері ортағасырлардағы қоғамдық қатынастардың одан әрі дамуына серпін болғандығына және бұл байланыстардағы қолөнердің рөліне жан-жақты талдау жасалды.

3) XIII-XIV ғасырларда Үндістанның әлеуметтік-экономикалық жағдайында саяси күрес-тартыстар елдің экономикалық жағдайын жақсартпағаны расталып, дегенмен белгілі бір саяси күштердің билік орнатуы тұсында, біршама тыныштық орнаған кездер де болғаны айтылды. Осы тұстарда елдің ішінде әлеуметтік-экономикалық өмірдегі кішігірім дүмпулер байқалғандығы анықталды. Сонымен қатар Үндістанның әлеуметтік-экономикалық тарихын ауылдық және қалалық деп бөліп қарастырғанмен, оларды бір-біріне қарсы қоюға болмайтындығы, себебі қала мен ауыл ұжымы бір-бірімен тығыз байланыста болғандығы тұжырымдалды.

4) Қазақстанның жалпы тарих ғылымында алғаш рет Марко Поло мәліметтері бойынша XIII-XIV ғасырларда Үндістанның Батыс елдерімен жүргізген сауда байланыстарына тарихи тұрғыдан талдау жасалды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Азия мен Еуропа тарихында маңызды кезеңдердің бірі болып табылатын XIII-XIV ғасырлардағы діни, дипломатиялық қатынастар сияқты өзекті мәселелер бірқатар деректердің негізінде зерттелді. Бұрын-соңды Қазақстан тарихнамасында көтерілмеген Марко Поло мәліметтерін зерттеп, қазіргі уақыттағы тарих ғылымына қосқан үлесі мен қолданыстық маңыздылығын анықтау нәтижесінде ғылыми айналымға жаңа теориялық ойлар қосылып отыр. Шетел тарихнамасында XIII-XIV ғасырлардағы Еуропа мен Азия байланыстары тұрғысында зерттеу еңбектері бар. Бірақ, бұл мәселе Қазақстан тарихнамасында көтерілмеген. Сондықтан жұмыста қазіргі заман талабына сай талдаулар жасалынды. Марко Поло мәліметтері бойынша XIII-XIV ғасырлардағы Еуропа мен Қытай байланыстарына объективті баға берілді. Сонымен қатар, Үндістанның сыртқы

саясаты, сауда мен экономикалық, әлеуметтік жағдайы жөнінде бірқатар мәліметтер беретін батыс деректерімен қатар шығыс деректері кеңінен қолданылған. Мұның өзі ғылыми нәтиженің жаңалық деңгейін жоғарылатады.